

הלכות צניעות ויישומן בימינו¹

במאמר זה, ברצוני לדון במקומן של נורמות חברתיות בפסיקת הלכות שעניינן קביעת מידת הקרבה וההתערבות המותרת בין המינים. האם יש ביסוס הלכתי למגע הפתוח והחופשי יחסית שמתקיים בין גברים לנשים בחוגי הציונות הדתית? האם אין זה נכון שהתערבות בין אנשים ונשים מביאה לידי הרהור ולידי קלות ראש? והרי אלה הם איסורים שמפורשים בתלמוד ובשו"ע! הרי יהודים שומרי מצוות אנחנו, ועלינו לקבל באהבה ובאמונה גם את ההגבלות והאיסורים שההלכה מטילה עלינו.

א. היתר ליחידים

שונים הם ענייני הרהור מהרבה איסורים בכך שהכלל "לא פלוג" אינו חל עליהם, ובנסיבות מסוימות ולאנשים מסוימים התירו חז"ל מעשים האסורים לשאר. דוגמה לנסיבות מיוחדות היא במסכת עבודה זרה (כ, ב), שם נאמר שאף שאסור להסתכל בבהמות המזדווגות זו עם זו, אם עוסק במלאכת הרבעה – מותר לו מפני ש"בעבידתיה טריד" ואינו מהרהר. דוגמה נוספת מופיעה בירושלמי סוטה (ג, א), לגבי כהן המניח ידו תחת ידה של הסוטה, ש"אין יצר הרע מצוי לשעה"². כשם שיש נסיבות מיוחדות בהן הותר מעשה המביא לידי הרהור, כך ישנם מקרים שהותרו מעשים המביאים לידי הרהור לאנשים מיוחדים. במסכת כתובות (יז, א) נאמר שרב אחא

1. הערת המערכת: גירסה שונה של מאמר זה פורסמה ב"דעות". המאמר נשלח אלינו בשל דברים שנתחדשו בו.
2. ועיי שו"ת בני בני ח"א ס"י לו (4) שקשרתי בין שני העניינים.

היה מרכיב את הכלה על כתפיו ורוקד עמה, מפני ד"דמי עליה ככשורא". ובברכות (כ, א) מסופר שרב גידל (וכן רבי יוחנן) היה יושב לפני פתח המקוה כשהנשים יצאו לאחר טבילתן, והסביר ש"דמיין עלי כקאקי חוורי" ולכן אינו מהרהר בהן.

הראשונים נחלקו בהיקף ההיתרים האישיים האלה, האם הם מוגבלים לאישים בימי התלמוד או לא. בספר החינוך (מצוה קפח) כתב שרק לחז"ל היה מותר להקל כן, "שהם זכרונם לברכה היו כמלאכים, שלא היה עסקם אפילו שעה קלה כי אם בתורה ובמצוות, והיתה מפורסמת כוונתם לכל העולם כשמש, ולא היו מרגישים הרגש רע בשום דבר מרוב דבקותם במצוות", ואילו אנו – "אין לנו עכשיו לפרוץ כל גדר קטן בעניינים אלה". אבל הסמ"ק (מצוה ל) כתב בסתם: "אי דמיין עליה כי כשורי או כי קאקי חוורי שרי", ומכך שלא סיג את דבריו ניתן ללמוד שהדין הוא כן גם לאחר התלמוד. וכן במאירי בקדושין (סט, ב):

ואשת איש אפילו שאלת שלום... אסור אלא למי שיודע בעצמו שאין תרבות יצרו חשוד בסרך הרהור על דברים אלו כלל.

ולפי זה אם אכן מכיר בעצמו שאינו מהרהר יכול להקל³.

וכן כתב הריטב"א בסוף קידושין:

אם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו... מותר לו להסתכל ולדבר עם הערוה ולשאול בשלום אשת איש... אלא שאין ראוי להקל בזה אלא חסיד גדול שמכיר ביצרו⁴.

ב. היתר לציבור הרחב

בדברינו אלה, עדיין לא נגענו אלא ביחידי סגולה בעלי תודעה מיוחדת, כלשוונות המאירי והריטב"א: "למי שיודע בעצמו" ו"חסיד גדול המכיר בעצמו" שלא יהרהר. המעבר מיחידים לציבור הרחב הוזכר בתוספות במסכת קדושין (פב, א). בגמרא שם (פא, ב) מסופר שרב אחא בר אבא לקח בחיקו את בת בתו שהיתה קטנה מאורסת. רב חסדא חתנו, שהיה אבי הקטנה, הקשה עליו מדברי שמואל: "אין משתמשים באשה". הלה השיב לו: "אנא כאידך דשמואל סבירא לי, דאמר שמואל 'הכל לשם שמים'", ופירש רש"י: "ואין דעתי אחריה לחיבת אישות", כלומר שאינו מהרהר בה. וכן כתבו הרמב"ם (הלכות איסורי ביאה כא, ה), המאירי (קידושין שם ובדף ע, א) והטור (אבן העזר סי' כא) שטעם "אין משתמשים באשה" הוא משום הרהור⁵.

3. וכן עולה מדברי רב האי גאון (מובא ברבנו יונה לרי"ף ברכות, דף יז, א ד"ה ערוה) שהתיר קריאת שמע בזמן שנשמע קול שירה של אשה, אם הקורא שקוע בקריאתו עד כדי כך שאינו שם לב אליה.

4. ודבריו מובאים להלכה בפת"ש (אה"ע סי' כא ס"ק ג).

5. ואילו רש"י (קדושין ע, א) פירש באופן אחר.

וכתבו התוספות בד"ה 'הכל לשם שמים': "ועל זה אנו סומכים השתא שאנו משתמשים בנשים". לשון זה נופל על הציבור הרחב ולא על בעלי התוספות לבדם, וכן הוא ברמ"א באבן העזר (כא, ה) שכתב: "לכן נהגו להקל בדברים אלה".

ויש לתמוה על דברי התוספות: איזו ראייה הביאו מרב אחא בר אבא⁶ שהיה אחד מן האמוראים, לציבור הרחב? והלא ניתן לומר שדווקא הוא היה צדיק גמור והכיר בעצמו שלא יבוא לידי הרהור, כמו שפירשו התוספות עצמם בשבת (יג, א) לגבי עולא שהיה מתיר לעצמו לנשק ידי אחיותיו ואוסר לאחרים⁷. ואין לומר שדייקו מדברי שמואל: "הכל לשם שמים" שרשאים כולם להתיר לעצמם את השימוש בנשים, שאם כן, על מי אסר שמואל בתחילה את השימוש בנשים? ואין לומר שסברו ששמואל חזר בו מאיסור השימוש בנשים, שאם כן אין זה "כאידיך דשמואל סבירא ליי" אלא "פליגי דידיה אדידיה" כלשון מסכת שבת שם, ועוד שממה שכתבו התוספות: "ועל זה אנו סומכין" נשמע שרק בדורות שלהם סמכו כן ולא בימי חז"ל. אלא צריך לומר שאף על פי שאין אדם רשאי להקל לעצמו בעניינים אלה אם לא שהוא חסיד גדול ויודע ששולט ביצרו, זהו ביחיד שאסור לו לפרוץ גדרות, אבל בדבר שנתפשט ודשו בו רבים – שפיר יכולים הרבים לסמוך שמתוך רוב הרגלים לא יבואו לידי הרהור⁸.

6. או לגרסא אחרת: רב חנן בר רבא.

7. וראה עוד בתוספות רבנו אלחנן עבודה זרה יז, א ד"ה יופליגא.

8. מסתבר שענין ההרגל כרוך בתוך ענין "בעבידתיה טריד" עצמו, כי בשלמא מי שהוא חסר ניסיון או לחוץ מטעם אחר (עיי' שו"ת הרא"ש כלל יט הלכה יב) אפשר ששקוע בעבודתו ואין לו פנאי להרהר, אבל בבקי ומנוסה מאי איכא למימר? והרי החוש מעיד שפועל ותיק עושה מלאכתו בלי התבוננות רבה, וכן רופא מומחה ממשש את הדופק או עושה שאר פעולות שבשגרה בלי להתאמץ ולהתרכז בהם, ובפרט כשהאשה רגילה להיבדק אצלו. אם כן יש לשאול, למה אין חוששים שמא יהרהר בה? אלא היה פשוט לחז"ל שמתוך הרגלו אינו מהרהר (אף אם אינו טרוד ממש בעבודתו), ורק השאלה היתה, קודם שיגיע לשלב זה של בקיאות והרגל, מי התיר לו לעסוק במלאכה המביאה אותו בתחילה לידי הרהור? על זה תירצו ש"בעבידתיה טריד" ולכן גם בתחילה אינו מהרהר.

ויש להעיר, כי באחד הספרים העוסקים בהלכות צבא חילק בין רופא המטפל באשה שמותר משום "בעבידתיה טריד" (עיי' שו"ת הרדב"ז חלק ד סימן ב) לבין מדריכת-ירי בצה"ל הנוגעת בזרועו של חייל כדי ללמדו מצבי אחיזת הנשק שזה "ודאי אסור". ולא הביא שם שום טעם לחלק כן, ולדעתי דין מדריכת הירי קל יותר מדין הרופא מכמה בחינות. מצד שני, ישנם אלה המפריזים להתיר משום "בעבידתיה טריד", ולדוגמה מתירים להיות שומר או מציל בחוף רחצה של נשים (איני דן כאן מצד פיקוח נפש). ותמהני אם יתירו גם להיות מציל בחוף שהולכות שם הנשים ערומות לגמרי, משום "בעבידתיה טריד"?! ולמעשה, הכל לפי האדם והמעשה וההרגל.

הערת עורך (ע. א.): נראה לעני"ד כי כל מי שמכיר מקרוב את האווירה ואת המציאות הקיימת בצבא חש בעצמו את הפגיעה החמורה בצניעות שיש בנגיעה של מדריכת ירי בזרועו של חייל, בעוד שאצל הרופא המטפל באשה ההקשר שונה לחלוטין.

ג. דעת האחרונים

עיינ בספר לקח טוב בחלק יורה דעה (עמוד 37) שכתב בשם בעל תרומת הדשן:

ואמר שמונתר לילך אחר אשת חבר או אחר אמו משום שבזמן הזה אין אנו מוזהרין כ"כ מלילך אחרי אשה.

וקשה: הלא איסור ההליכה אחרי אשה מפורש במסכת ברכות (מא, א), ומי התיר לו איסור זה? גם הלשון "שאינ אנו מוזהרין כל כך" צריך ביאור.

אלא כך יש להסביר את דברי בעל תרומת הדשן: כיון שבימיו הורגלו הנשים ללכת בין האנשים, שוב אין הגברים מהרהרים בהן כל כך. וכן פירש בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ט סי' נ אות ג). ובמכתב מהגרש"ז אויערבך זצ"ל שנדפס שם לא דחה פירוש זה, אבל פירש באופן שונה קצת, שהיום אי אפשר להימלט מללכת אחרי נשים כיון שהן נמצאות בכל מקום; אולם לענ"ד לשון "אין אנו מוזהרין" אינו משמע כן. ומה שכתב בלקט יושר שההיתר הוא דווקא לילך "אחר אשת חבר או אחר אמו" פירשתי שהכוונה היא לאמו של חבר ולא לאמו של ההולך דווקא, ושהטעם הוא משום שאמו ואשתו של חבר אינן חשודות לדקדק בפסיעותיהן להתנועע באופן המושך את העין, ולהבדיל מבתו של ר' חנינא בן תרדיון במסכת עבודה זרה (יט, א). ועיי שו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשע): "שלא יראה תנועותיה". ואילו הגרש"ז שם פירש שהכוונה היא לאמו של ההולך, ושמונתר לתת לה ולאשת חבר ללכת לפניו כדי לחלק להן כבוד. אבל הדבר קשה לענ"ד: והלא אין מכבדין בדרכים (ברכות מו, ב)!

ביתר בירור כתב המהרש"ל בספר ים של שלמה (קדושין פרק ד, הקדמה לאות כה):

יבואר הכל מה שעיינו רואות וגם שמושל ביצרו ויכול להתגבר עליו, מותר לו לדבר ולהסתכל בערוה ולשאול בשלומה. ועל זה סומכים כל העולם שמשתמשים ומדברים ומסתכלים בנשים.

וקשה: כיון שתלה ההיתר במי שמושל ביצרו, היאך כתב שעל זה סומכים כל העולם (וכמו שהקשינו על התוספות) ובגוף דבריו שם העתיק את דברי התוספות וגם את דברי הריטב"א. אלא יש לבאר, שכיון שרבים דשו בו, סומכים להיתר. ועל דברי התוספות שהזכירו רק שימוש בנשים הוסיף המהרש"ל שגם לגבי דיבור והסתכלות בנשים הדין הוא כן?.

9. הדברים נכתבו בהקדמה, עיי"ש, ויש לדעת מניין שההקדמות של המהרש"ל הן ואינן תוספת שכתב מדפיס טועה. ברם, ממה שכתוב בכמה הקדמות לשון "ביארנו" וכיוצא בו בלשון ראשון מבואר שאכן הן נכתבו על ידי המהרש"ל. ראה לדוגמה ביבמות סוף פרק ו, גיטין פרק ד אות לא, וביצה פרק ב אות כו. ועיי שו"ת בני בני ח"א עמ' לה בהג"ה ובהערות בסוף ח"ב.

גם דברי תלמידו הלבוש במנהגים התואמים את ההקדמה בקידושין מאשרים את החזקה שאכן ההקדמה היא מדברי מהרש"ל. וכן להפך, דברי הקדמת הים של שלמה מחזקים את דברי הלבוש, ושלא כקונטרס

וספר הלבוש (שהיה תלמידו של מהרש"ל) בסוף המנהגים שבסוף חלק אורח חיים, הביא מספר חסידים שאין לומר 'שהשמחה במעונו' כשאנשים ונשים רואים זה את זה כיון שאז יש הרהורי עבירה. וכתב על זה:

אין נוהרין עכשיו בזה, ואפשר משום דעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין אנשים ואין כאן הרהורי עבירה, כ"כ דדמיין עלן כקאקי חיוורא מרוב הרגלן בינינו, וכיון שדשו דשן¹⁰.

הן אמת שבים של שלמה במסכת כתובות (א, כ) ובגיטין (א, יח בקצרה) שיבח את דברי ספר חסידים וכתב שראה כמה קלקולים שנבעו משיבת אנשים ונשים בחדר אחד בחתונות, שלא כתלמידו הלבוש, ולכאורה הם גם הפך דבריו ביש"ש בקידושין שהעולם סמכו על "הכל לשם שמים". ואולם אין כאן שום סתירה פנימית בדברי המהרש"ל, כי שונה סעודת נישואין ושבע ברכות שיש שם ריבוי שתייה ושמחה ויותר יש לחוש לקלקול מאשר בענייני יום יום שאינם של שמחה והוללות. כל דבריו בגיטין שם עוסקים בסעודות שבהן "שותים במיני זמר" ויוצאים "במחול אחד עם הבתולות" ועוברים על "אל תשמח ישראל, אל גיל כעמים", ואינם עניין למה שכתב בקדושין שהעולם סמכו לדבר ולהסתכל בערוה ולשאול בשלומה ששם אינו מיירי בסעודות ומשתאות דוקא. ואפילו בעניין שבע ברכות ואמירת 'שהשמחה במעונו' אין

אחד מלפני שבעים שנה שטען שדברי מנהגי הלבוש בעצמם הם של תלמיד טועה ואינם מהלבוש. ולגופו של עניין ועל דרכו של מחבר הקונטרס הלזה עיי' שו"ת בני בנינים שם סי' ז וסי' לה. ויש להעיר, כי באופן כללי רחוק הוא עד שכמעט מן הנמנע, לפי דעתי, שדברים בכתב שנתקבלו על ידי כלל ישראל למשך מאות בשנים יתגלו כדברי תלמיד טועה. כמעט כל הנסיונות באחרונים להוכיח כן אינם מוכרחים, ואינם אלא הדגמה למאמר חז"ל בכמה מקומות ש"מי שאינו יודע לפרש, מקשה". דוגמה לכך היא מה שכתב בשו"ת מהרי"ט (ח"ב יו"ד סי' כח) וכן בחידושי למסכת קידושין, שדברי רבנו חיים בתוספות כתובות (ק"ב, ב) ש"עכשיו אינו מצוה לדור בא"י דיש כמה מצוות התלויות בארץ... דאין אנו יכולין להיזהר בהם..." אינם מן התוספות אלא תלמיד טועה כתבם. ברם, הגם שכל הפוסקים ראשונים ואחרונים דחו את דברי רבנו חיים אלה מהלכה, קודם למהרי"ט לא עלה בדעת שום אחד מהם לומר שאינם באמת דברי התוספות, כולל אביו של מהרי"ט בשו"ת המבי"ט (ח"א סי' קמה). וראה בשו"ת יוסף אומץ סי' נב שתירץ את קושיות מהרי"ט על רבנו חיים ובמה שהארכתי בשו"ת בני בנינים ח"ב סי' מב. דוגמה נוספת: בשו"ת אגרות משה אבן העזר חלק א סימן סג כתב על תוספות הרא"ש במסכת נדה (ג, א) לעניין הנחת המוך לאחר תשיש שאינם אלא מתלמיד טועה. אך לא ראה את דברי תוספות הרא"ש עצמו ביבמות (יב, ב) שגם שם כתב דין זה. ועיי' שו"ת בני בנינים (ח"א סי' ל), שם תירצתי את הקושיות והסתירות על ידי החילוק בין דברי תוספות הרא"ש בביאור שיטת אחרים לבין דבריו שהם לפי דעת עצמו.

10. ועיי' אוצר הפוסקים (סי' סב ס"ק סז אות ג) בענין המחלוקת בנושא אמירת 'שהשמחה במעונו' בישיבת אנשים ונשים, וציינו שם לשו"ת בני בנינים ח"א סי' לה.

מחלוקת כל כך בין המהרש"ל לבין הלבוש, כי ביים של שלמה בכתובות העיד כי: "במדינת... ברוב המקומות החתן והשושבינים אוכלים בבית אחד והכלה עם השושבינים בבית אחר", הרי שרובם לא נהגו שאנשים ונשים ישבו יחד בחתונות ולכן לא לימד זכות על מנהג כזה שטרם נתפשט. מה שאין כן במקומו וזמנו של הלבוש כבר לא נזהרו בזה, ולכן ביאר שכיון שהורגלו הנשים להיות בין האנשים אפילו בחתונות אינם מהרהרים בהן כ"כ וכיון דדשו דשו.

כיוצא בזה ראה בערוך השולחן (או"ח עה, ז) בעניין קריאת שמע בפני שיער מגולה של אשה בדורות שבהם בעו"ה רוב הנשים הנשואות הולכות בגילוי ראש נגד הדין, שהביא בשם הראב"ה "כל הדברים שהזכרנו לערוה דווקא בדבר שאין רגילות להיגלות, אבל בתולה הרגילה בגילוי שיער לא חיישין דליכא הרהור" וסיכם ש"כיון שאצלנו גם הנשואות כן, ממילא ליכא הרהור"¹¹, והוא על הדרך שכתבנו.

נמצאנו למדים שקיימת שלשלת של פסיקה מאז ימי הראשונים להתיר דברים שנאסרו משום הרהור אם הרבים דשו בהם, והגם שאין שיטה זו תופסת מקום נרחב בפוסקים אי אפשר להתעלם ממנה. אין ספק שמנהג היהדות החרדית בגרמניה עד לשואה וגם אחריה במקומות פזוריהם עד לאחרונה, לקיים חתונות ומסיבות שיש בהן ישיבה מעורבת של אנשים ונשים וכן שיעורי תורה מעורבים וכל שכן בענייני יום יום, ואפילו נתינת-יד בין אנשים לנשים – והדברים הם מפורסמים וגם נתבררו על ידי עדים נאמנים – נשען על מסורת פסיקה אשכנזית זו.

11. בעל ערוך השולחן חלק על המשנה ברורה (או"ח סי' עה ס"ק י) שנדפס לפניו והיה לנגד עיניו. ועיי בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"א סי' מב) שהביא ראייה לדעת ערוך השולחן, ועיי שו"ת בני בני ח"ג סי' כו (7). יש להעיר שבמשנ"ב כתב: "אפילו אם דרך אשה זו וחברותיה **באותו מקום** לילך בגילוי הראש בשוק כדרך הפרוצות, אסור", ולפי זה רק אם באותו מקום בלבד הולכות רוב הנשים בגילוי ראש הדין הוא כן, מה שאין כן אם רוב הנשים **ברוב המקומות** הולכות בגילוי ראש אפשר שגם המשנה ברורה מודה שקוראים קריאת שמע כנגדן. ועוד יש להעיר, כי המשנה ברורה עוסק באיסור תורה של גילוי **כל** הראש כמו שביאר שם ולכן הזכיר בדבריו רק "דת משה", ואילו בגילוי **מקצת** מן הראש שהוא "דת יהודית" גם המשנה ברורה יודה. בביאור שיטות הראשונים בדת משה ודת יהודית עסקתי בשו"ת בני בני ח"ג סי' כא-כב (סי' כא, פורסם ב"תחומין" יג).

בנושא מחלוקת בעל ערוך השולחן עם המשנה ברורה באופן כללי ובדעתו של מי מהם עדיף, כתבתני בשו"ת בני בני ח"ב סי' ח. וראה בהערה בסוף חלק ג.

ד. סייגים להיתר

- מכל מקום – בכדי למנוע מכשול – נחוץ להבהיר את הסייגים הבאים:
1. איסורים רבים אינם תלויים בהרהור ולא ניתן להמתיקם בשום אופן. דוגמה לכך היא גילוי ראש בנשים שהוא איסור נפרד מאיסור "שיער באשה ערוה", ושני האיסורים נלמדים מסוגיות נפרדות בכתובות (עב, א) ובברכות (כד, א). אפילו אם כל הנשים יוצאות בגילוי ראש – שאז מותר לקרוא קריאת שמע כנגד שערן לדעת בעל ערוך השולחן – עצם היציאה בגילוי ראש לא הותרה להן והן ממשיכות לעבור על האיסור כמו שמפורש בדבריו. כמו כן ייחוד עם נשים נאסר מחשש לביאה כמו שכתב הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (כב, א) והוא חמור יותר מחשש להרהור. לכן יש לחשוש לביאה גם כשאין חוששין להרהור, וסברת "בעבדתיה טריד" אינה מתירה ייחוד עם נשים¹². גם דיני ההרחקה מאשתו נדה הם משום הרגל עבירה ולא משום הרהור ואינם ניתנים לשינוי על בסיס זה.
 2. אין לדמות מנהג למנהג, אלא יש לדון בכל מנהג והרגל לגופו. והעד, כי ערוך השולחן לגבי שיער של נשים כתב כנ"ל, ואילו באבן העזר (סי' סב) בדיני אמירת 'שהשמחה במעונו' לא הזכיר את דברי ספר חסידים כלל, ואף על פי כן בדיני איסור ההסתכלות בנשים (שם סי' כא) לא הקל.
 3. כל הדברים אמורים רק לגבי פעולות שבמהותן ועיקרן הן תמימות, כמו משא ומתן בין גברים לנשים ושיבה ואכילה ביחד וכיוצא באלה שאין בהן גירוי היצר מצד עצמן. רק כאשר החשש הוא שעצם הקרבה בין אנשים ונשים היא אשר תביא להרהור אף שאין הכוונה לכך, יכול ההרגל למנוע הרהור. לעומת זה, שום היתר אינו שייך בפעולות שיש בהן גירוי ברור של היצר. ולכן לא ייתכן להכשיר פעולות כמו ריקודים מעורבים ובפרט ריקודי דיסקו (גם אם בני הזוג אינם נוגעים) או שחייה מעורבת (בפרט בבגדי ים חושפניים) וכל שכן צפייה בהצגות ארוטיות ועוד שורה של גירויים שאי אפשר למנות את כולם. וכבר נאמר: "כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם".
 4. אין ההכרעה המעשית בעניינים אלה מסורה אלא לבעלי-הוראה מובהקים המעורים בדעתם עם הבריות ומכירים את קהילותיהם. ואכן פוסק המתעלם לגמרי משיקולים אלה ואינו מכיר או אינו שם לב לאופי קהילה מסוימת, אינו יכול להורות לאותה קהילה.
 5. אין הדברים אמורים אלא במקום שכבר נהגו, ואינם היתר להנהיג כן במקום שלא נהגו. וזוהי כוונת סיום דברי הלבוש: "וכיון דדשו דשו", כלומר שלא היינו ממציאים תערובת אנשים ונשים מדעתנו, רק מאחר שהורגלו בנשים ושוב אין מהרהרים בהן, נעשה הדבר היתר.

12. עיי ריטב"א בנדה (יג, א ד"ה 'כיון דבעית') ומאירי בקידושין (פ, ב ד"ה 'פירוש רווק').